

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՄԵՐ ՀԻՆ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Արամանյակը տարիներ ապրելուց հետո սերեց Արամայիսին, որից հետո էլ բավական տարիներ ապրելով մեռավ: Նրա որդին՝ Արամայիսն, իր բնակության համար տուն է շինում գետի ափին մի բլուրի վրա և իր անունով այն կոչում է Արմավիր, իսկ գետի անունը իր թոռան անունով դնում է Երասխ:

(Մ. Խորենացի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1968 թ., էջ 91)

Հայց (Մար Աբաղը) պատմությունը շարունակում է այսպես. Արայան Արան պատերազմի մեջ մեռնում է Ծամիրամի հետ՝ թողնելով արու զավակ՝ շատ գործունյա հանճարախոս Անուշավան Սոսանվերին, որովհետև նա պաշտամունքի համաձայն նվիրված էր Արմենակի՝ Արմավիրում գրտնրվող սոսի ծառերին, որոնց տերևների սոսափյունից՝ նայելով քամու ուժին և ուղղությանը՝ մեր հայոց աշխարհում սովորեցին գուշակություններ անել և այն էլ երկար ժամանակ:

(Մ. Խորենացի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1968 թ., էջ 105—106)

Սրա ժամանակ արքունիքը Արմավիր կոչված բլրից փոխադրվում է, որովհետև Արաքս գետը հեռացել էր, և ձմեռն երկարելիս, երբ հյունիսային ցուրտ քամիներ էին փչում, վտակը սառչում էր բոլորովին, և

թագավորանիստ տեղի համար խմելու բավական ջուր չէր ճարվում: Սրանից Երվանդը նեղվելով, մանավանդ մի ավելի ամուր տեղ փնտրելով՝ արքունիքը տեղափոխում է դեպի արևմտյան կողմը, միակտուր ապանած բլուրի վրա, որը շրջապատում է Արաքսը, իսկ դիմացից էլ հոսում է Ախուրյան գետը: (Երվանդը) բլուրը պարսպում է, իսկ պարսպից ներս շատ տեղերում քարերը կտրել տալով իջեցնում է մինչև բլրի հատակը, գետի (մակերևույթին) հավասար, այնպես որ գետից ջրերը հոսեն աղ փորված տեղը, խմելու ջուր մատակարարելով: Միջնաբերդն ամրացնում է բառձր պարիսպներով, պարիսպների մեջ պղնձե դռներ է դնում և երկաթե սանդուղքներ ներքևից մինչև վեր, մինչև դուռը. սանդուղքի վրա, աստիճանների միջև, գաղտնի որոգայթներ է շինում, որպեսզի եթե մեկը կամենա գաղտնի բարձրանալ թագավորին դավելու նպատակով, բռնվի: Սանդուղքը, ասում են, երկու տեսակ էր սառքված, մեկը գերեկվա ճանապարհ արքունի սպասավորների և ընդհանրապես ելումուտի համար, իսկ մյուսը գիշերային էր և դավադիրների դեմ:

(Մ. Խորենացի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1968 թ., էջ 174—175)

Այս բլուրից հետո (Վաղարշակ թագավորը) Արմավիրում մեհյան շրջելով՝ արձաններ է կանգնեցնում արեգակին, լուսնին և իր նախնիներին:

(Մ. Խորենացի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1968 թ., էջ 140)

*
*
*

Ասիայում գտնվող Արտեմիդի, Հերակլի և Ապոլոնի պղնձաձուլ ոսկեզօծ արձանները, բերել է տալիս մեր երկիրը, որպեսզի կանգնեցնեն Արմավիրում: Քրմապետները, որոնք Վահուհիների ցեղից էին, Ապոլոնի և Արտեմիդի արձաններն առնելով կանգնեցրին Արմավիրում, իսկ Հերակլեսի արձանը, որ Սկյուդեսի և կրետացի Դիպիոնոսի գործն էր, իրենց մախնի Վահագնը համարելով, կանգնեցրին Տարոնում, իրենց սեփական Աշտիշատ գյուղում Արտաշեսի մահից հետո:

(Մ. Խորենացի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1968 թ., էջ 144)

*
*
*

Բայց այն արձանները, որ Վաղարշակը շինել տվեց իր նախնիքների պատկերներով, ինչպես և արեգակի և լուսնի պատկերները Արմավիրում, որոնք Արմավիրից փոխադրվեցին Բագարան և նորից Արտաշատ, Արտաշիրը հրամայում է փշրել: Մեր երկիրը մա հարկատու է դարձնում և ամեն բանում իր անունն է հաստատում:

(Մ. Խորենացի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1968 թ., էջ 212)

*
*
*

Արտաշես վերջինի գործերից շատ բան հայտնի են քեզ այն վիպասաններից, որոնք պատմում են Գողթնում, ինչպես քաղաքը շինելը, խնամփութությունն Ալանների հետ, նրա սերունդների ծնունդը և Սաթենիկի իբր թե սիրահարությունը առասպելական վիշապագուներից, այսինքն՝ Ածրահակի սերունդներից, որ գրաված ունեն Մասիսի ամբողջ ստորոտը, կոփվր նրանց հետ, նրանց իշխանության քայքայումը, նրանց սպանությունը և շինվածքների հրկիզումը, և Արտաշեսի որդիների նախանձը և իրար դեմ գրգռվելը կանանց միջոցով: Այս բոլորը, ինչպես ասացինք, քեզ հայտնի են վիպասանների երգերից, բայց մենք ևս կարճատև կհիշատակենք և այլաբանությունը կճշմարտենք:

Արտաշեսը գնում է այն տեղը, որտեղ Արաքսը և Մեծամորը խառնվում են, և այնտեղ բլուրը հավանելով, քաղաք է շինում և իր անունով կոչում է Արտաշատ: Արաքսն էլ օգնում է նրան անտառի փայտով: Ուստի առանց դժվարության և արագ շինելով՝ այնտեղ մեհյան է կանգնեցնում և Բագարանից այնտեղ է փոխադրում Արտեմիդի արձանը և բոլոր հայրենական կուռքերը: Բայց Ապո-

լոնի արձանը կանգնեցնում է քաղաքից դուրս ճանապարհին մոտ: Երվանդի քաղաքից դուրս է բերում հրեա գերիներին, որ այնտեղ տարված էին Արմավիրից, և բերում մատնեցնում է Արտաշատում: Նաև Երվանդի քաղաքի ամբողջ վայելչությունները, ինչ որ մա փոխադրել էր Արմավիրից, և ինչ որ հենց ինքն էր շինել, բերում է Արտաշատ, և ավելի շատ բան էլ իր կողմից շինելով՝ սարքավորում է իբրև արքայանիստ քաղաք:

(Մ. Խորենացի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1968 թ., էջ 182—183)

*
*
*

Նաև արքունիքը փոխադրում է անտառից վերև մի բլուրի վրա և շինում է արևից պատշապարված ապարանք (տեղը) պարսկական լեզվով կոչվում է Դվին, որ մշանակում է բլուր: Որովհետև այդ ժամանակ Հրատն ուղեկցում էր Արեգակին և անմաքուր ջերմ օդը գարշելի հոտ էր բուրում, ուստի Արտաշատում բնակվողներն այս բանին չդիմանալով՝ կամավոր հանձն առան այս տեղափոխությունը:

(Մ. Խորենացի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1968 թ., էջ 245)

*
*
*

Եվ հրաման տվեց թագավորն իր զորավարին՝ երկրից բազմաթիվ մշակներ հանել, անտառներից վայրի կաղնի բերել ու տնկել Այրարատյան գավառում՝ սկսելով արքունի ամուր բերդից, որին ասում են Գառնի, մինչ Մեծամորի դաշտը, այն բլուրը, որ կոչվում է Դվին և գտնվում է Արտաշատ մեծ քաղաքի հյուսիսային կողմում: Եվ այսպես անտառ տնկեցին գետի ընթացքով դեպի ներքև, մինչև Տիկնուհի ապարանքը: Նա այս անտառը կոչեց Տաճար մայրի: Մի ուրիշ անտառ էլ տնկեցին նրանից դեպի հարավ, եղեգնուտի եզերքով, և ամբողջ դաշտը լցրին կաղնի տնկով. սրա անունն էլ դրին Խոսրովակերտ: Նույն տեղում շինեցին մասն արքունական ապարանքներ: Երկու անտառներն էլ պարիսպներով փակեցին առանց իրար հետ կցելու, անցողարձի ճանապարհի համար: Անտառն աճեց ու բարձրացավ: Հետո թագավորը հրամայեց ամեն տեսակ որսի կենդանիներ ու գազաններ հավաքել ու յոցնել պարսպապատված տեղերը, որպեսզի նրա թագավորության որսի և ուրախության տեղեր դառնան: Վայել զորավարո անմիջապես կատարեց թագավորի ասածները:

(Փ. Բուզանդ, Պատմություն հայոց, Երևան, 1968 թ., էջ 77—78)

Այնուհետև եկան Արտաշատ մեծ քաղաքը, գրավեցին, նրա պարիսպները կործանեցին. այնտեղ էլ պահված գանձերը առանձին ամբողջ քաղաքը գերի վարեցին: Արտաշատ քաղաքից գերի տարան ինը հազար տուն հրեա, որոնց Արշակունի Տիգրան թագավորը գերի էր բերել Պաղեստինից և քաղաքում հազար տուն հայ: (Այսքան մարդ) Արտաշատ քաղաքից տարան: Քաղաքի շինություններից փայտաշենները կրակ տվին այրեցին, քարաշենները քանդեցին, մույսպես և պարիսպը. քաղաքի բոլոր շինվածքները հիմնահատակ կործանեցին, ոչ մի քար քարի վրա չթողին, քաղաքը բնակիչներից թափուր, անմարդի, ավերակ դարձրին:

(Փ. Բուզանդ, Պատմություն հայոց, Երևան, 1968 թ., էջ 218)

Ինձ համար քաղցր է պատմել նաև գեղեցիկ Երվանդակերտ դաստակերտի մասին, որ մույն Երվանդը շինեց գեղեցիկ և չքնաղ հորինվածքով: Որովհետև մեծ հովտի միջին մասը լցնում է բնակչությամբ և պայծառ շինություններով, լուսավոր, ինչպես աչքի բիրը, իսկ բնակության շուրջը կազմում է ծաղկանոցներ և բուրաստաններ, ինչպես բքի շուրջը աչքի մյուս բոլորակը: Իսկ այգիների քաղմությունը նմանվում էր խիտ արտևառնների գեղեցիկ գծին, որի հյուսիսասիւն կողմի կամարածև դիրքը իսկապես համեմատվում էր գեղեցիկ կույսերի հոնքերին: Իսկ հարավային կողմից հարթ դաշտերը (հիշեցնում էին) ծնոտների գեղեցիկ ողորկությունը: Իսկ գետն իր երկու ափերի բարձրություններով պատկերանում էր մի բերան, իր երկու շրթունքներով: Եվ այս գեղեցիկ դիրքը կարծես անթաթթ հայազքն ուղղել է թագավորանիստ բարձրավանդակի վրա: Արդարև բերրի և թագավորական դաստակերտ:

(Մ. Խորենացի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1968 թ., էջ 176)

Այս էլ է պատմվում, թե այս գործը վերջանալուց հետո (Տիգրանը) իր քույր Տիգրանուհուն թագավորավայել ու մեծ բազմությամբ ուղարկում է Հայաստան՝ այն ավանդ, որը Տիգրանը շինեց իր անունով, այսինքն՝ Տիգրանակերտ, և այն գավառները հրամայում է նրա ծառայության մեջ դնել: Եվ այդ կողմերի ոստան կոչված ազնվական դասա-

կարգն, ասում է, սրա սերունդից է առաջացել, իբրև թագավորական սերունդ:

(Մ. Խորենացի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1968 թ., էջ 117—118)

Իսկ Ծապուհը գայիս հասնում է մեր Տիգրանակերտ քաղաքը: Նրան դեմ են կանգնում քաղաքի մարդիկ և քաղաքապառ գործը, որովհետև Սյունյաց Անտիոք նահապետը, որ Արշակի աներն էր և քաղաքի վերակացուն, հրամայեց քաղաքի դռները կողպել Ծապուհի առաջ: Եվ ոչ միայն արգելեց մտնել, այլև ոչ պատգամավորներ ուղարկեց նրա մոտ, ոչ էլ նրա ուղարկածներին ընդունեց: Տեղի ունեցավ խիստ կռիվ, որի ժամանակ շատ պարսիկների սպանեցին. Ծապուհի գործը պարտություն կրելով մորից Մծքին դարձավ:

(Մ. Խորենացի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1968 թ., էջ 261)

Իսկ Ծապուհը եկավ Տիգրանակերտ: Դռները դարձյալ կողպեցին ընդդիմառայու նրան և պարսպի վրա բարձրանալով աղաղակում էին. «Հեռացի՛ր մեզանից, Ծապուհ, ապա թե ոչ պատերազմով քեզ առաջինից ավելի մեծ չարիքներ կհասցնենք»:

(Մ. Խորենացի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1968 թ., էջ 263)

Գրավեցին Վաղարշապատ քաղաքն էլ. քանդում, բրուր, հիմքից կործանում էին. այս քաղաքից էլ գերի տարան տասնհինգ հազար տուն: Ամբողջ քաղաքում շենք չթողին, բոլորը քարոքանդ արին, կործանեցին: Ասպատակներ ուղարկելով՝ բոլոր չափահաս մարդկանց կոտորում էին, կանանց, երեխաներին գերի էին վերցնում: Հայոց թագավորության բոլոր բերդերն առան, մեծ քանակությամբ պաշարեղեն հավաքեցին նրանց մեջ և բերդապահներ թողին: Առան Երվանդաշատ մեծ քաղաքն էլ. այստեղից դուրս բերին քսան հազար տուն հայ և երեսուն հազար տուն հրեա, իսկ քաղաքը հիմնահատակ կործանեցին:

(Փ. Բուզանդ, Պատմություն հայոց, Երևան, 1968 թ., էջ 218—219)

Տիգրանի մահից հետո թագավորում է նրա որդի Վաղարշը իր համանուն Վաղար-

254

շի՝ պարսից թագավորի երեսներկուերորդ տարում: Սա ավան է շինում այն տեղը, որ նա ճանապարհին ծնվեց, երբ նրա մայրն Այրարատ ձմեռնոցից գնալու ժամանակ հանկարծ երկունքը բռնեց և նրան ճանապարհի վրա ծնեց, հասնել գավառում՝ Մուրց և Արաքս գետերի խառնուրդի մոտ: Այս ավանը շինելով՝ իր անունով կոչեց Վաղարշավան: Սա պարսպով պատեց նաև Վարդգեսի հզոր ավանը, որ գտնվում է Քասախ գետի վրա և որի մասին առասպելներն ասում են:

**«Վաղթեց գնաց Վարդգես մանուկը
Տուհաց գավառից, Քասախ գետի մոտ,
Եկավ ու նստեց Ծրեշ բլրի
Արտեմիդ քաղաքի, Քասախ գետի մոտ,
Երվանդ արքայի դուռը թակելու»:**

(Մ. Խորենացի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1968 թ., էջ 200)

*
* *

Բայց Արշակն ավելի ևս հանդգնելով մի անմիտ գործ գործեց: Մասին լեռան թիկունքում նա շինեց մի դաստակերտ՝ մեղավոր մարդկանց ժողովատեղի. և հրաման արձակեց, թե ով կարողանա ադոտեղ բնակել ու բնակվել, նրա վրա դատական օրենքը չի գործի: Անմիջապես ամբողջ հովիտը ծովաօած լճվեց մարդկանց բազմությամբ, ոռով-հետև ավանդադուրներն ու սարտապանները, ծառաներն ու հանցագործները, գողերն ու մարդաստանները, ուրիշների կանանց փախսնոդները և ուրիշ տղանց նմանները փախչում առատաբերում էին այնտեղ, — և նրանց դեմ, հառաքնությունում ու դատաստան ևս: Նախառադներո շատ անգամ բողոքեցին, բայց Առաքնո նրանց չսեռ. ամ աստիճան, որ նրանք մինչև Ծապուհին դիմեցին:

(Մ. Խորենացի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1968 թ., էջ 262)

*
* *

Իսկ հայոց նախարարները հավաքվելով դիմեցին թագավորական դաստակերտ Արշակավանի վրա, որով կոտորեցին տղամարդկանց և կանանց, բացի ծծկեր երեխաներից, որովհետև նրանք յուրաքանչյուրը կատաղած էին իրենց ծառաների և հանցավորների դեմ:

(Մ. Խորենացի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1968 թ., էջ 262—263)

*
* *

Այս ժամանակ (Արշակ) թագավորը իր համար մի դաստակերտ շինեց Նուխտ կոչված Կոգ գավառում և իր իշխանության բոլոր գավառներին հրաման ուղարկեց. հրամայեց, որ ամեն տեղ մուկեղիկները կանչել հրապարակներում, բոլոր գավառներում, բոլոր կողմերում հայտնեն թագավորական հրամանը, որ «Եթե մեկը մեկին պարտք է եթե մեկը ուրիշին մի բանով վնասել է, թող բոլորը գան այդ դաստակերտը և ապահով կլինեն: Եթե մեկը (ուրիշին) արյուն է թափել մեկին վնասել է, կինը տարել է, կամ պարտապան է, կամ մեկի գույքը գրավել է, կամ որևէ մեկից երկյուղ ունի, թող գա այնտեղ. նրա դեմ դատ ու պահանջ չի լինի: Եվ եթե մեկը մեկին մի բան պարտք է, և պարտատերը այդ տեղը գա (պահանջելու), նրան առանց դատի ու արդարադատության բռնել և դուրս հանեն»:

(Փ. Բուզանդ, Պատմություն հայոց, Երևան, 1968 թ., էջ 159)

*
* *

Իսկ այն տեղը ավան ու քաղաք դարձավ, մեծացավ, բազմամարդացավ, ամբողջ հովիտը բռնեց: Արշակ թագավորը հրամայեց այդ դաստակերտի անունը իր անունով դնել Արշակավան: Նրա մեջ նաև թագավորական ապարանք շինեցին:

(Փ. Բուզանդ, Պատմություն հայոց, Երևան, 1968 թ., էջ 160)

*
* *

Երանելի Ներսեսի բերանից ելած այս խոսքերից հետո հազիվ էր անցել երեք օր, որ Աստված Արշակավանի գյուղաքաղաքը հարվածների ենթարկեց: Մարդկանց և անասունների վրա սկսեցին դուրս գալ չարորակ պալարներ, որ ոմանք կոչում են ժանտ: Այս հարվածը երեք օրից ավելի չտևեց, որ (քաղաքը) անմարդացավ, մոտ քսան հազար բնականից կոտորվեց, մարդկանցից ոչ ոք կենդանի չմնաց, որովհետև բոլորը հանկառոճակի կոտորվեցին, ոչնչացան. կոտորածն ընդհանուր էր:

(Փ. Բուզանդ, Պատմություն հայոց, Երևան, 1968 թ., էջ 164)